

Rhetorical Analysis of Narrative in Akhavan's Poems (Based on the Story of Shahre Sangestan)

Mohammadreza Movahedi¹ and Ebn Ali Karimiganjeh²

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran.
Email: movahedi1345@yahoo.com
2. PhD in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran. Email: e.a.karimiganjeh@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	The article is a typical study of the narrative style of Akhavan Sales's poetry (1307-۱۳۶۹), مکتوبات, according to his critics, is one of the outstanding features and rhetorical-literary methods of his poetic style. The analysis and interpretation of the narrative and its types in the Story of Shahre Sangestan can also represent other narrative poems of Akhavan. In this work of art, the poet artistically creates types of narrative such as folkloric, mythical, political and historical, and in parts of the story, he skillfully combines several different narratives with vernacular and literary language. These narratives, as an interwoven network, have a special effect and are similar to folk tales in various ways; Including: having common characters with the four folk tales selected in the article, linguistic and tonal similarities with those tales, and the use of terms such as: enchantment, destiny, talisman, devil, and turning to stone. This article shows that Akhavan, by using the rhetorical technique of narrative, has been able to place the folk language alongside the literary language and combine the two without harming the overall structure of the narrative; and has also been able to create a semantic transformation in the character of the pigeons in the folk tales so that, given the space in his poem, a symbolic meaning can be considered for them.
Article history: Received 01 Oct 2025 Received in revised form 01 Nov 2025 Accepted 07 Dec 2025 Published online 22 Dec 2025	
Keywords: Akhavan Sales, Narrative expression, Narrative rhetoric, Story of Shahre Sangestan, Folk tales.	

Cite this article: Karimiganjeh, E., & et al. (2025). Rhetorical Analysis of Narrative in Akhavan's Poems (Based on the Story of Shahre Sangestan). *Rhetoric and Grammer Studies*, 15 (2). 42-58. DOI: <https://doi.org/10.22091/jls.2025.13556.1719>

© The Author(s)

DOI: 10.22091/jls.2025.13556.1719

Publisher: University of Qom

Introduction

Narrative as a rhetorical-artistic device occupies a central place in both classical and modern Persian poetry. Understanding the narrative structure of a poem illuminates its linguistic beauty, layered meanings, and symbolic depth. Among modern poets, Mehdi Akhavan Sāles made an exceptional and consistent use of narrative techniques throughout his works, with the exception of a few shorter poems. According to Akhavan himself and a number of prominent commentators—most notably Reżā Barāhenī—narrativity constitutes one of the defining stylistic pillars of his poetic identity.

The most celebrated narrative poems of Akhavan belong to his mature period, especially between 1954 and 1964, following the political upheaval of the 1953 coup. During this time, he published his influential collections *Zemestān* (Winter), *Ākhar-e Shāhnāmeḥ* (The Last *Shāhnāmeḥ*), and *Az In Owestā*. Shafi'i Kadkani describes *Az In Owestā* as the culmination of Akhavan's narrative craft, representing the point where his earlier experiments matured into a fully developed narrative poetics.

Materials & Methods

This study follows an analytical-descriptive methodology based on close reading, rhetorical analysis, and comparative folkloristic study. The primary corpus consists of Akhavan's narrative poems, with a special focus on *The City of Stone*. To contextualize the folkloric components, four representative Iranian folk narratives were selected for comparison.

The research process involved:

1. Identifying the narrative features distinctive to Akhavan's poetry.
2. Analyzing his integration of mythological, historical, political, and folkloric narrative modes.
3. Comparing recurring motifs, characters, and linguistic patterns between *The City of Stone* and selected folk tales.
4. Examining Akhavan's transformation of traditional symbols—particularly the dove motif—into modern poetic and political symbolism.

Primary and secondary sources included Akhavan's poetic collections, commentaries such as those by Shafi'i Kadkani, and scholarly discussions of narrative poetics in Persian literature.

Research findings

The analysis reveals several key findings:

1. Multiplicity of narrative modes:

Akhavan blends diverse narrative styles—folkloric, mythic, historical, and political—into a cohesive structure. This multiplex narrative texture is especially evident in *The City of Stone*, where mythopoetic elements coexist with political allegory.

2. Integration of colloquial and elevated language:

Akhavan juxtaposes popular vernacular with classical diction, creating a hybrid linguistic field. This technique enhances accessibility while preserving rhetorical depth. Notably, colloquial idioms and folkloric expressions such as *afsūn*, *tāqdir*, *telesm*, *shaytān*, and the motif of turning to stone are strategically deployed.

3. Narrative interweaving:

Several narrative threads run simultaneously in the poem, forming a network of interconnected stories reminiscent of oral storytelling traditions. This interlacing structure mirrors the layered temporalities of myth and history.

4. Symbolic reconfiguration of folkloric characters:

Akhavan reinterprets folkloric characters—especially the doves—transforming them from passive figures in folk narratives into symbolic agents reflecting sociopolitical tensions, despair, and aspiration in post-coup Iran.

5. Function of narrative as political and emotional expression:

Storytelling becomes a medium for articulating collective grief, suppressed political aspirations, and existential disillusionment, particularly in the aftermath of the 1953 coup.

Discussion of Results & Conclusion

The study concludes that narrative technique is not merely one stylistic option in Akhavan's poetry but rather a structural and ideological foundation of his poetic expression. Through narrative, Akhavan mediates between

tradition and modernity, synthesizes folkloric memory with contemporary experience, and gives form to political trauma.

The City of Stone, as a representative narrative poem, demonstrates his ability to merge colloquial and literary language, reshape folkloric motifs into modern allegories, and construct multilayered narrative networks. This poem provides a blueprint for understanding the narratological foundations of Akhavān's other works.

The findings underscore the significance of studying narrative poetics within modern Persian poetry and highlight Akhavān's central role in transforming traditional storytelling into a modern, politically charged, and symbolically rich mode of poetic discourse.

تحلیل بلاغی روایتگری در سروده‌های اخوان (با تکیه بر قصه شهر سنگستان)

محمدرضا موحدی^۱ و ابن‌علی کریمی گنجه^۲

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: mr.movahedi@qom.ac.ir
۲. دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: e.a.karimiganjeh@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: اخوان ثالث، بیان روایی، بلاغت روایتگری، قصه شهر سنگستان، قصه‌های عامیانه.	مقاله، پژوهشی است نمونه‌وار در شیوه روایتگری شعر اخوان ثالث (۱۳۰۷-۱۳۶۹ ش) که به گفته منتقدانش، این شگرد از ویژگی‌های برجسته و از شیوه‌های بلاغی - ادبی سبکی شعر اوست. تحلیل و تفسیر روایت و انواع آن در قصه شهر سنگستان می‌تواند سایر شعرهای روایی اخوان را نیز نمایندگی کند. شاعر در این اثر، انواع روایت از قبیل فولکلوریک، اسطوره‌ای، سیاسی و تاریخی را هنرمندانه خلق می‌کند و در بخش‌هایی از آن، چند روایت گوناگون را با زبان عامیانه و ادبی، ماهرانه در هم می‌آمیزد. این روایات، به صورت شبکه‌ای در هم تنیده جلوه‌ای ویژه دارند و از جهات گوناگون همانند قصه‌های عامیانه‌اند؛ از جمله داشتن شخصیت‌های مشترک با چهار قصه عامیانه منتخب در مقاله، مشابهت‌های زبانی و لحنی با آن قصه‌ها و نیز استفاده از اصطلاحاتی چون افسون، تقدیر، طلسم، شیطان و سنگ شدن. این مقاله نشان می‌دهد که اخوان با استفاده از شگرد بلاغی روایتگری، هم توانسته زبان عامیانه را در کنار زبان ادیبانه قرار دهد و آن دو را با هم تلفیق نماید، بدون آنکه به ساختار کلی روایت آسیبی برساند و هم توانسته دگرگونی معنایی در شخصیت کبوتران قصه‌های عامیانه ایجاد کند به طوریکه با توجه به فضای موجود در شعر او بتوان معنایی نمادین برای آنها در نظر گرفت.

استناد: کریمی گنجه، ابن‌علی و دیگران. (۱۴۰۴). «تحلیل بلاغی روایتگری در سروده‌های اخوان (با تکیه بر قصه شهر سنگستان)». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. دوره ۱۵. شماره ۲۸. صص: ۴۲-۵۸. <https://doi.org/10.22091/jls.2025.13556.1719>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه قم

(۱) مقدمه

شگرد بلاغی - ادبی روایت، در غالب آثار شعری ادبیات کلاسیک و معاصر زبان فارسی، جلوه‌ای ویژه دارد. شناخت ساختار روایی این سروده‌ها، زیبایی‌های ادبی و زبانی و معانی پنهان و چند لایه این متون را برای پژوهشگران نمایان می‌سازد. در میان شاعران معاصر و نوپرداز ایرانی، مهدی اخوان ثالث در تمام آثارش - به جز برخی از اشعار کوتاهش - از این شگرد هنری به زیبایی بهره برده است. به گفته اخوان و گواهی برخی از شارحان آثارش (براهنی، ۱۳۵۸: ۶۴۳)، یکی از شاخصه‌ها و ویژگی‌های مهم بلاغی شعری اخوان، روایتگری است که سروده‌هایش را در بین آثار موجود شعر معاصر، قوی‌تر و پررنگ‌تر از دیگر شاعران جلوه می‌دهد. بیشتر سروده‌های درخشان روایی او مربوط به دوران اوج شاعری و پختگی شعرش یعنی بین سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۴ شمسی است. منتقدان شعر اخوان، دوره ده ساله یاد شده را دوران اوج و عروج شعر و شاعری او می‌دانند و این زمان با پس از حادثه ناگوار کودتای ۱۳۳۲ شمسی و سقوط دولت دکتر محمد مصدق مصادف است. در این دوره به ترتیب مجموعه زمستان، آخر شاهنامه و از این اوستا منتشر شده است. شفیع کدکنی درباره مجموعه شعری از این اوستا در کتاب با چراغ و آینه می‌گوید: «از این اوستا، چهارمین دفتر شعر اخوان ثالث و نماینده پختگی و کمال هنر اوست. شیوه‌ای که اخوان از چند شعر آخر زمستان آغاز کرد و در آخر شاهنامه نمونه‌های خوب آن را می‌بینیم در این کتاب به مرز پختگی و کمال رسیده است» (شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۵۵۵).

(۲) بیان مسأله

این پرسش که چرا اخوان ثالث از میان شگردهای متعدد و مختلف بلاغی به‌ویژه در قالب نیمایی، به شیوه روایتگری روی آورده و این شگرد چه تأثیری در رسایی شعر او داشته است، مهمترین پرسش پژوهش حاضر است. نگارندگان برآنند برای پاسخ به این پرسش، نخست علت دلبستگی اخوان به شگرد بلاغی روایتگری را بیان کنند، سپس برای روشن شدن موضوع مقاله و اثبات شیوه روایتگری در غالب سروده‌های اخوان، نمونه‌وار چند قطعه از کتاب از این اوستا با شرح اجمالی بیاورند و در نهایت به تحلیل مشروح روایت در قصه شهر سنگستان بپردازند.

(۳) پیشینه پژوهش

درباره قطعات و برخی منظومه‌های عروضی و نیمایی اخوان بررسی‌ها و تحلیل‌های گوناگون صورت گرفته است. برخی از این بررسی‌ها تنها به بخشی از این اشعار و منظومه‌ها پرداخته‌اند؛ نظیر براهنی (۱۳۵۸) در طلا در مس، به اهمیت شعر اخوان و برخی ظرافت‌های آن پرداخته است. دستغیب (۱۳۷۳) بر قدرت قصه‌گویی اخوان و دیگر شگردهای زبانی او تأکید دارد. شفیع کدکنی (۱۳۹۲) برجسته‌ترین خصوصیات شعر اخوان را گرایش به اساطیر می‌داند که در تحلیل بلاغی اشعار او بسیار کارگشاست. زرقانی (۱۳۷۹) در بخشی از اثر خود، نشان می‌دهد که شعر اخوان، تمام ویژگی‌های یک طرح داستانی خوب را داراست. همچنین مقالات بسیاری نیز می‌توان یافت که اگرچه مستقیماً به ارزش بلاغی روایتگری در قصه شهر سنگستان نپرداخته‌اند، اما با این مبحث همجواری دارند؛ برای نمونه، مرتضوی (۱۳۸۸) فرآیند روایت در شعر اخوان را در پیشینه اشعار او بررسی کرده است. شاهین دژ (۱۳۸۷) به نقش شهریار در قصه شهر سنگستان تأکید ورزیده است. اسکندری (۱۳۹۹) و جمشیدیان (۱۴۰۴) هر یک کارکردی خاص از وجوه بلاغی را در شعر اخوان واریسی کرده‌اند. فرضی (۱۳۹۱) و کاردگر (۱۳۸۷) ردپای فرهنگ توده را در شعر اخوان با تکیه بر منظومه

قصه شهر سنگستان تبیین کرده و نیز نقد کهن الگویی را در این منظومه پی گرفته‌اند. شادروی منش و برمکی (۱۳۹۱) به مواردی پرداخته‌اند که به شگردهای روایت در سفرهای روایی مربوط است. حیدری و خرمیان (۱۳۹۳) این گرایش به کهن الگوها را در اشعار اخوان با اشعار بدر شاکرالسیاب سنجیده‌اند. پس می‌توان گفت در هیچ یک از آثار مذکور، به قصه شهر سنگستان اخوان ثالث از منظر تحلیل بلاغیِ روایت نگریسته نشده است.

۴) دلایل و نشانه‌های روایی شعر اخوان

۴-۱) دیدگاه اخوان

اخوان در آثار منشور و منظوم خود که به چاپ رسیده، خود را «راوی قصه‌های غصه‌ها و راوی قصه‌های از یاد رفته و آرزوهای برباد رفته» معرفی می‌کند (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۱۱۰). «راوی‌ام من، راوی‌ام آری/بازگویم، همچنان که گفته‌ام باری/راوی افسانه‌های رفته از یادم/جغد ویرانه نفرین شده تاریخ/بوم بام این خراب‌آباد/قمری کوکو سرای رفته بر بادم» (همان: ۷۶).

۴-۲) دیدگاه منتقدان

راهنی در کتاب طلا و مس معتقد است «روح روایت در تمام آثار اخوان - به جز برخی از اشعار کوتاهش دیده می‌شود» (براهنی، ۱۳۵۸: ۶۴۳). زرقانی در مقاله آمیزش شعر و داستان در آثار اخوان، گفته است: «هم خود اخوان و هم برخی از منتقدان شعرش، بر این نکته اذعان دارند که شعر وی در بسیاری موارد، شیوه روایی دارد و نقل و روایت - در معنای وسیعش - ساحت گسترده‌ای از شعر او را فرا گرفته است، منتها وی بر این معنی تأکید می‌ورزد که نقل و روایت را تا حد شعر بالا برده؛ نه اینکه شعر را تا حد نقل و روایت پایین آورده است» (زرقانی، ۱۳۷۹: ۷۲). اگرچه بخشی از روایت‌های شعری اخوان، به نوعی الهام از قصه‌های عامیانه و روایت‌های اساطیری - حماسی زبان کهن پارسی است «اما آنچه کار اخوان را تازگی و طراوت می‌دهد و به سخن دیگر، تشخیص و برجستگی می‌بخشد این است که وی در مورد بسیاری، خود خالق داستان‌هاست و مهمتر اینکه، گاه داستان‌هایی را تدوین می‌کند که از حیث فنون داستان نویسی، قابل مقایسه با داستان‌های مدرن معاصر است» (همان).

۵) سروده‌های روایی اخوان

همانگونه که پیشتر بیان شد، به جز برخی از اشعار کوتاه اخوان، «سطرهای آغازین بسیاری از شعرهایش، نشان دهنده روح روایت است» (براهنی، ۱۳۵۸: ۶۴۳). علل گرایش اخوان به شیوه‌های روایت‌گری را می‌توان در موضوعات زیر دانست: ۱. خلق آثار داستانی منشور همچون درخت پیر و جنگل و مرد جن‌زده؛ ۲. قصه‌گویی در رادیو؛ ۳. سرودن منظومه‌های شعری عامیانه همچون سر کوه بلند، مار قهقهه، قاصدک، خوان هشتم و آدمک و... که زمینه روایی دارند؛ ۴. علاقه شدید اخوان به تاریخ گذشته ایران و بازسازی نمادها و روایات تاریخی و اسطوره‌ای برای بیان مسائل و مشکلات سیاسی - اجتماعی امروز ایران. تمام موارد ذکر شده، نشان از دل‌بستگی و تعلق خاطر شدید اخوان به فرهنگ توده مردم دارد. «اخوان در شعر قصه شهر سنگستان نیز به فرهنگ عامه توجه دارد و ساختار این قصه با ساختار قصه‌های عامیانه همانند است» (کاردرگر، ۱۳۸۷: ۳۳۹).

برای روشن شدن موضوع مقاله و اثبات شیوه و شگرد روایتگری اخوان، نمونه‌وار قطعاتی چند از بخش آغازین از این اوستا با شرح اجمالی از آن ذکر می‌گردد:

- مرد و مرکب

«...گفت راوی: راه از آیند و روند آسود/گردها خوابید/روز رفت و شب فراز آمد» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۲۶). شعر با سه نقطه شروع می‌شود که یکی از ویژگی‌های شعری اخوان است. انگار راوی از میانه‌های روایت قصه را شروع می‌کند. تکرار ۹ بار «گفت راوی»، می‌تواند یکی از دلالت‌های روایی بودن شعر باشد. روز و شب در عبارت «روز رفت و شب فراز آمد»، می‌تواند معنایی نمادین و رمزی داشته باشد. روز سمبل صلح و آرامش و امنیت اجتماعی است که از جامعه رخت برسته است و شب نماد جامعه تاریک و ستم‌دیده است.

- آنگاه پس از تندر

«...اما نمی‌دانی (نمی‌دانم) چه شب‌هایی سحر کردم؟/بی که یکدم مهربان باشند با هم پلک‌های من/در خلوت خواب گوارایی/و آن گاه‌که شب‌ها که خوابم برد/هرگز نشد کاید بسوی هاله‌ای، یا نیم‌تاجی گل/از روشنا گلگشت رویایی» (همان: ۴۰).

شاعر بی‌خوابی‌ها و خواب‌های آشفته و پریشان خود را به تصویر می‌کشد. کلمه «چه» توالی و تداوم شب‌های بی‌خوابی را روایت می‌کند. اخوان با تصویری زیبا بی‌خوابی‌های خود را به نامهربان بودن پلک‌ها، تعبیر کرده است. به راستی علت این بی‌خوابی پیاپی و یا خواب‌های آشفته و پریشان چه می‌تواند باشد؟ شمیسا می‌گوید «آنگاه پس از تندر روایت غم انگیزی است که با زبان سمبلیک سروده شده است و اخوان در خلال آن ماجرای تاریخی - سیاسی کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را بیان می‌کند» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۵۲۰). آیا اخوان در سرودن این شعر، به شعر نیما: غم این خفته چند/خواب در چشم ترم می‌شکند/نیم نگاهی داشته است یا خیر؟

- آواز چگور

«وقتی که شب هنگام، گامی چند دور از من/- نزدیک دیواری که بر آن تکیه می‌زد بیشتر شبها/با خاطر خود می‌نشست و ساز می‌زد مرد» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۴).

اخوان در این سروده، قصه پیرمرد چگوری دوره گرد آواره‌ای را روایت می‌کند که از غم دوران و ستم خانان به سبب تیرباران شش جوانش پیر و فرسوده است و بیشتر شب‌ها با تکیه دادن بر دیوار ساز می‌زند و با خاطرات غمگین خود زندگی می‌کند:

«از خان خانان، ای خدا، سردار بجنورد/من شکوه دارم، ای خدا، دل زار و زارون/آتش گرفتم ای خدا آتش گرفتم/شش تا جوونم، ای خدا، شد تیر بارون» (همان).

- کتیبه

«فتاده تخته سنگ آن سوی تر، انگار کوهی بود/و ما این سو نشسته، خسته انبوهی/زن و مرد و جوان و پیر/همه با یکدیگر پیوسته، لیک از پای/و با زنجیر/اگر دل می‌کشیدت سوی دلخواهی/به سوبش می‌توانستی خزیدن، لیک تا آنجا که رخصت بود/تا زنجیر» (همان: ۹).

زرقانی می‌گوید «این قطعه تمام ویژگی‌های یک طرح داستانی خوب را داراست و از یک مقدمه، تنه اصلی و بخش پایانی تشکیل شده است. شاعر پس از توصیف روایی و رفتار نمایشی، شخصیت‌های روایت را به تصویر می‌کشد

و زمینه ایجاد حوادث بعدی داستان را رقم می‌زند. در بخش تنه اصلی، دو حادثه فرعی صدای باد و رفتن مرد برای خواندن راز، زمینه ظهور حادثه اصلی می‌شوند و داستان اندک‌اندک به سوی نقطه اوج پیش می‌رود و هماهنگ با این سیر، هیجان خواننده هم برای دریافتن راز روی سنگ فزونی می‌گیرد. سپس نقطه اوج داستان به گونه‌ای حیرت‌آور و در عین حال لذت‌بخش پدیدار می‌شود؛ چه، خواننده انتظار هر چیزی را دارد جز اینکه دریابد بر روی دیگر سنگ، نوشته شده باشد: کسی راز مرا داند/ که از این رو به آن رویم بگرداند» (زرقانی، ۱۳۷۹: ۷۳).

اخوان در این منظومه با شگرد بلاغی روایتگری، زمان و مکان حاکم بر قصه را همچون رمانتیس‌ها توصیف می‌کند. وقتی درون شخصیت‌های غمگین و خسته و ناتوان است، زمان اینگونه توصیف می‌شود: «شب‌ی که لعنت از مهتاب می‌بارید» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۵). اما آنجا که همگان تصمیم می‌گیرند که سنگ را بگردانند و روح امید و تلاش در آنها دمیده می‌شود، زمان مناسب با آن توصیف می‌شود: «و شب شط جلیلی بود پر مهتاب» (همان) و در پایان داستان که روحیه شخصیت‌ها، عصبی است و احساس پوچی و هیجی به همه آنها دست داده است، زمان اینگونه توصیف می‌شود: «شب شط علیلی بود» (همان). مکان انتخاب شده برای داستان بسیار مناسب است و با سایر اجزای داستان همگونی دارد؛ بیابانی خشک و بی‌آب و علف (زرقانی، ۱۳۷۹: ۷۴).

۶ بررسی و تحلیل قصه شهر سنگستان

در بین قطعات شعری اخوان ثالث، مجموعه از این اوستا و قصه شهر سنگستان از نظر روایی جلوه‌ای دیگر دارد، چراکه انواع روایت‌ها در آن به صورت شبکه‌ای در هم تنیده است و روایت‌های گوناگون، چنان با هم ترکیب شده که ساختاری واحد و منسجم را خلق کرده‌اند. با یک نگاه کلی و کمی دقت در ساختار قصه شهر سنگستان، انواع روایت را در این شعر می‌توان به شرح زیر تقسیم کرد: ۱. روایت عامیانه؛ ۲. روایت سیاسی - اجتماعی؛ ۳. روایت تاریخی - اجتماعی؛ ۴. روایت اساطیری - حماسی.

«در اساطیر، افسانه‌ها و قصه‌های عامیانه ملل مختلف، قصه‌هایی است که مردم یک شهر به خواب دسته جمعی رفته‌اند و گاهی پریان به جای خواباندن انسان‌ها، آنها را بدل به سنگ می‌کنند و به صورت مجسمه در می‌آورند» (لوفلر دلاشو، ۱۳۸۶: ۲۰۴-۲۰۳). در قصه‌های عامیانه ایرانی نیز، گاهی اوقات با افسون شیطان یا پری، انسان‌ها طلسم و جادو می‌شوند و به سنگ بدل می‌گردند. در شعر قصه شهر سنگستان اخوان، با الهام از قصه‌های عامیانه، ایرانیان سنگ می‌شوند و ایران، شهر سنگستان نامیده می‌شوند. «سنگ شدن در قصه‌های عامیانه معنای واقعی دارد و در شعر اخوان پس از بازآفرینی، به صورت غلو شاعرانه، مفهوم کنایی عدم تحرک را پیدا می‌کنند» (کاردگر، ۱۳۸۷: ۳۵۷). فرضی معتقد است: «قصه شهر سنگستان داستان شهری است که ویران شده و ساکنان آن بدل به سنگ شده‌اند. شاهزاده برای نجات شهر می‌کوشد، او برای پیدا کردن راه چاره، همه جا را گشته اما نتوانسته است چاره‌ای بیابد و خسته و ناامید در زیر سایه درخت سدري که در دامن کوه قوی‌پیکر روییده، به خواب رفته است. دو کبوتر او را می‌بینند و پس از شناسایی او راه چاره را به او می‌آموزند. بدین ترتیب نشانه چشمه‌ای را می‌دهند که شاهزاده باید در آن چشمه تنش را بشوید، پس از آن هفت ریگ از چشمه بردارد و به درون چاهی که در آن نزدیکی است، بیندازد تا آب از چاه بجوشد. جوشیدن آب از چاه نشان دهنده برطرف شدن مشکل و خوشبختی اوست. شاهزاده این کارها را انجام می‌دهد، اما سرانجام وقتی ریگ‌ها را به چاه می‌اندازد، به جای آب دود از چاه بیرون می‌آید. بدین ترتیب شاهزاده موفق به شکستن طلسم نمی‌شود»

(فرضی، ۱۳۹۱: ۱۸). این قصه همچون دیگر سروده‌های روایی اخوان، ساختاری داستانی دارد و از یک مقدمه، تنه اصلی و بخش پایانی تشکیل شده است.

توصیف: در این قصه شاعر از شیوه توصیف و گفت‌وگو استفاده می‌کند. توصیف دو کبوتر روایتگر در آغاز قصه و سپس شاعر در قالب مکالمه و گفت‌وگوی صمیمانه و عامیانه به صورت پرسش و پاسخ مکرر، قصه را از زبان کبوتران پی می‌گیرد و به پیش می‌برد. این مکالمات مخاطب را با شخصیت داستان یعنی شاهزاده که قهرمان اصلی داستان است، آشنا می‌کند. شاعر بعد از معرفی شخصیت داستان در قالب توصیف، مکان قصه را نیز وصف می‌کند. کبوتران بر روی شاخه درخت سدر کهنسالی که در دامن کوه قوی‌پیکر دور از دیگر درختان روییده است، نشسته‌اند. درخت سدره‌المنتهی که گویند در آسمان هفتم قرار دارد، دارای تقدس است. اصولاً درخت نماد دانش و آگاهی‌بخشی است و شاهزاده که در زیر درخت سدر خوابیده است به وسیله کبوتران به اشراق و آگاهی می‌رسد.

تغییر زاویه دید: «روایت در این قصه، به شیوه سوم شخص از زبان راوی دانای کل آغاز می‌شود ولی در میانه داستان، زاویه دید از سوم شخص به اول شخص و به زبان شهریار تغییر می‌یابد که سرگذشت خویش و برآوردن اشارت کبوترها و بی‌سرانجامی بشارتها را باز می‌گوید. سپس حضور راوی اول شخص را می‌بینیم و روایت نخست نیز به سرانجام می‌رسد» (شادروی‌منش و برامکی، ۱۳۹۱: ۸۶).

شخصیت پردازی: شخصیت اصلی قصه، شهریار و شاهزاده شهر سنگستان (ایران) است که با توجه به قراین موجود در شعر، کسی جز دکتر محمد مصدق، رهبر نهضت ملی نفت ایران، نیست. اخوان به سبب ارادت وافر که به او دارد، در مجموعه ارغنون و در شعر آنگاه پس از تندر از مجموعه از این اوستا از او و مبارزاتش به نیکی یاد می‌کند. به جز شهریار و شهزاده که شخصیت اصلی و قهرمان قصه است، شخصیت‌های دیگر قصه عبارتند از:

الف) دو کفتر (کبوتر) که نقش یاریگر قهرمان را ایفا می‌کنند و او را اشارت‌ها و بشارت‌ها می‌دهند.

ب) تاجر در قصه شماره نود و چهارم کتاب ریخت شناسی افسانه‌های جادویی دکتر پگاه خدیش، شخصیت منفی دارد و نقش شریر قصه را ایفا می‌کند. دختر تاجر در دو قصه از همین کتاب (۲۶ و ۳۰) نقش قهرمان قصه را دارد. پسر تاجر در دو قصه ۵۸ و ۵۹ از کتاب مذکور، نقش قهرمان قصه را ایفا می‌کند.

ج) چوپان و کچل چوپان (شبان) در پنج قصه کتاب یاد شده، نقش قهرمان قصه را دارد.

د) دزدان دریایی، قوم جادوان، خیل غوغایی، صیادان و عاشق که به عنوان شخصیت‌های دیگر در قصه شهر سنگستان آمده‌اند، همگی از شخصیت‌های افسانه‌های جادویی ایرانی هستند و در شعر اخوان (به جز شخصیت عاشق) همگی نقش شریر را بر عهده دارند و به کشور ایران حمله می‌کنند و باعث شکست و ناکامی قهرمان قصه می‌شوند.

حادثه: در تنه اصلی داستان، حوادث سیر منطقی و استنتاجی دارند. کبوتران قصه، نقش مشاور و یاریگر قهرمان را بر عهده دارند و در قالب اشارت‌ها و بشارت‌ها راه چاره را به او می‌آموزند؛ این عمل وقتی صورت می‌گیرد که قهرمان خسته و درمانده، در زیر سایه سدر کهنسال خفته است.

مرحله گذار: در این قصه، نظریه مرحله گذار به زیبایی به کار گرفته شده است. ایرانی در هنر رمان مرحله گذار در داستان را اینگونه تعریف کرده است: «شگردی است که داستان نویس به کار می‌برد تا انواع مختلف بیان را، از جمله صحنه و تلخیص و توصیف را، چنان به نرمی در هم بیافد که متن داستان یکپارچگی نظام یافته‌ای پیدا کند» (۱۳۹۴: ۶۵۷). «در این قصه، در حالت اولیه، شهزاده زیر سایه درخت آرمیده و با دستانش چشمان خود را فرو پوشانده است.

گفت‌وگوی کبوترها و اشارت‌ها و بشارت‌ها عاملی است که شهزاده را به حرکت وا می‌دارد و او دست به عمل می‌زند، ولی پس از گزاردن بایسته‌های اشارت‌ها هنگامی که می‌بیند، بشارت‌ها تحقق نمی‌یابند، به ناامیدی اولیه باز می‌گردد» (شادروی منش و برامکی، ۱۳۹۱: ۹۹).

نقطهٔ اوج: بخش پایانی و نقطهٔ اوج داستان هنگامی است که شاهزاده امیدش به یأس و ناامیدی بدل می‌شود و ایزدان و امشاسپندان و هفت انوشه و سام گرد و دیگر قهرمانان ملی و اساطیری هیچ کمکی به او نمی‌کنند و او با آوازی حزین، غم دلش را با غار می‌گوید: «... غم دل با تو گویم، غار! بگو آیا مرا دیگر امید رستگاری نیست؟/ صدا نالنده پاسخ داد: آری نیست؟» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۵)

۶-۱) تحلیل ساختاری روایت‌های قصه شهر سنگستان

الف) دو بند آغازین و مطلع شعر با روایت‌های عامیانه شروع می‌شود و نیز در لابه‌لای روایت‌های دیگر قصه، بندهای روایی عامیانه جای دارد که عمدتاً شامل گفت‌وگوهای دو شخصیت داستانی یعنی دو کفتر قصه‌گو و روایتگر است.

ب) در این شعر تعداد روایت‌های اساطیری - حماسی بر دیگر روایات قصه، غلبه دارد؛ به سخن دیگر، وجه غالب روایات در قصه شهر سنگستان از نوع اساطیری - حماسی است.

۶-۱-۱) روایت عامیانه قصه

شروع این قصه، با روایت عامیانه است و تا چند سطر این روایت عامیانه ادامه دارد و شاعر از مصراع سوم قصه، لحن روایت را از عامیانه به لحن و فضای اساطیری - حماسی تغییر می‌دهد. البته در لابه‌لای روایت‌های دیگر، روایت عامیانه به زیبایی و هنرمندانه از سوی شاعر به کار گرفته می‌شود و به گونه‌ای این روایات را در هم می‌آمیزد که ساختار واحد و منسجمی را خلق می‌کند. دلایل عامیانه بودن روایت قصه شهر سنگستان به شرح زیر است:

۶-۱-۱-۱) مشابهت قصه شهر سنگستان با چهار قصه عامیانه

قصه شهر سنگستان با چهار قصه عامیانه زیر همانند است:

قصهٔ ملک محمد و طلسم دختر شاپور شاه از کتاب قصه‌های مشدی گلین خانوم (صص: ۸۹-۸۰).

قصهٔ خون برف از کتاب سمندر چل گیس (صص: ۱۱۶-۱۰۹).

قصهٔ فداکار از کتاب اوسنه‌های (افسانه‌های) عاشقی (صص: ۸۱-۷۷).

قصهٔ روزگار سپری شده از کتاب روزگار سپری شدهٔ مردم سالخورده از محمود دولت آبادی (صص: ۱۵۷-۱۵۲).

۶-۱-۱-۲) شخصیت‌های مشترک

شاهزاده: در تمام قصه‌های چهارگانهٔ عامیانه (به جز قصهٔ روزگار سپری شده) و شعر اخوان، شخصیت‌های اصلی قصه، شاهزاده هستند. با توجه به حدس منتقدان و قرائن موجود در شعر، شاید منظور از شاهزاده، دکتر محمد مصدق (وفات ۱۳۴۵ ش) باشد. چرا که نسبت مصدق از سوی مادرش، ملک تاج خانوم نجم‌السلطنه، به فتحعلی‌شاه قاجار (وفات ۱۲۵۰ ق) می‌رسد. (کاردگر، ۱۳۸۷، ۳۴۶).

کبوتر: کبوتران قصه شهر سنگستان به عنوان شخصیت‌های دیگر این داستان ایفای نقش می‌کنند و در قالب گفت‌وگو به پرسش و پاسخ‌های مکرر دربارهٔ قهرمان گم کرده و مانده در راه می‌پردازند. کبوتران (دو کفتر) در کنار شخصیت اصلی قصه، یعنی شاهزاده، یکی دیگر از شخصیت‌های مشترک قصه‌های عامیانه و قصه شهر سنگستان اخوان

ثالث هستند که همین مسئله نشان دهنده توجه اخوان به قصه‌های عامیانه و نیز مبین ریشه‌های مشترک شعر او با قصه‌های عامیانه است. پگاه خدیش در کتاب خود (ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی) در این مورد می‌نویسد: «در میان افسانه‌های جادویی ایرانی، یکی از یاریگران مهم قهرمان قصه، کبوتران هستند که روی درختی که قهرمان در سایه آن خوابیده می‌نشینند و با یکدیگر درباره مشکل قهرمان و راه حل و چگونگی رفع آن سخن می‌گویند. قهرمان با شنیدن سخنان آنها راه چاره را می‌فهمد و با انجام کارهایی که پرنده‌ها گفته‌اند به مقصود خویش می‌رسد...» (خدیش، ۱۳۹۱: ۱۴۷).

شخصیت‌های دیگر قصه: در بخش‌هایی از این قصه، شاعر هنگام روایت، قهرمان اصلی داستان را به چند شخصیت داستانی از جمله: شبان، تاجر و عاشق مانند کرده است که این شخصیت‌ها از کاراکترها و عوامل جادویی در افسانه‌های ایرانی‌اند. افزون بر شخصیت‌های یاد شده، دزدان دریایی، قوم جادوان، خیل غوغایی و صیادان همگی از شخصیت‌های افسانه‌های جادویی هستند (همان: ۱۴۸).

۳-۱-۱-۶) مشابهت‌های زبانی

آغاز شعر قصه شهر سنگستان از نظر زبان لحن عوامانه دارد و شباهت بسیاری به قصه‌های عامیانه از جمله چهار قصه ذکر شده دارد. آنجا که اخوان به تصویرگری کبوتران می‌پردازد و گفت‌وگوی صمیمانه آنها را بیان می‌کند، خواننده ناخودآگاه خود را در عرصه قصه‌های عامیانه می‌یابد. بنابراین بخش آغازین شعر اخوان، حال و هوای قصه‌های عامیانه را دارد (کاردگر، ۱۳۸۷: ۳۴۸).

۴-۱-۱-۶) مضامین و اصطلاحات مشترک

اصطلاحاتی چون افسون، طلسم، تقدیر، شیطان و سنگ شدن از اصطلاحات رایج قصه‌های عامیانه است که همگی این اصطلاحات در قصه شهر سنگستان اخوان نیز آمده است.

۵-۱-۱-۶) تلفیق زبان عامیانه با زبان ادیبانه

یکی دیگر از شگردهای هنری اخوان در قصه شهر سنگستان، تلفیق زبان عامیانه با زبان فاخر و ادیبانه است به گونه‌ای که مخاطب او این تلفیق و این گریز و گذر هنرمندانه و طبیعی از زبان عامیانه به زبان فاخر و ادیبانه را متوجه نمی‌شود و احساس نمی‌کند که این شگرد بلاغی - ادبی اخوان در شعر دیگر شاعران معاصر نیمایی دیده می‌شود و یا اگر دیده شود، سروده‌هایشان از نظر ادبی - بلاغی هم سطح سروده‌های اخوان نخواهد بود. دلیل این موضوع به تسلط اخوان بر زبان فارسی دری کهن و سنت‌های ادبی بازمی‌گردد. اخوان با شگردهای ادبی توانسته است، زبان و روایت عامیانه را در آغاز قصه با استفاده و به کارگیری واژگان عامیانه همچون کفتر، رهگذر، نوازش‌ها، خواهر جان، جان خواهر جان، درد، و... خلق کند. همچنین با تکرار کلمات و ترکیبات موجود در این بخش از شعر همچون دو تا، دو دل جو، دو غمگین و دو جان و نیز مقلوب کردن کلمات دو مصرع نظیر نوازش‌های این آن را تسلی بخش/ تسلی‌های آن این را نوازشگر، توانسته است لحن عوامانه خلق نماید. به سخن دیگر، شاعر با ترکیب و تلفیق واژگان محاوره‌ای با لحن صمیمی و عوامانه، زبان و روایت عامیانه خلق کرده است که به زبان قصه‌های عامیانه شباهت تام دارد.

یوسفی، در تفسیر شعر زمستان اخوان در مورد ویژگی زبانی شعر او می‌گوید: «هوراس شاعر و سخن‌سنج نامور رومی می‌گفت: زبان مانند درختان بیشه‌ایست که مجموعه‌ای از برگ‌های کهنه و تازه دارد. زبان شعری امید، مصداق این سخن است بعلاوه وی توانسته است در کنار واژه‌های فصیح و دیرینه از قبیل: یارستن، یازیدن، حریف (هم پیاله)،

وام گزاردن، بیگه و چراغ افروختن، کلماتی از زبان گفتار امروز را بیاورد همچون دمت گرم، تپا خورده، ناجور و حساب را کنار جام نهادن و این دو نوع کلمات و ترکیبات را با مهارت تمام با یکدیگر سازگار کرده است» (یوسفی، ۱۳۶۹: ۷۳۹).

۶-۱-۱-۶ تأویل نمادها و محتوای روایت

دزدان دریایی، نماد فرنگیان به ویژه انگلیسیان است که مصدق علیه آنان مبارزه کرد. این ترکیب می‌تواند دو وجه داشته باشد، از یکسو در شمار روایت سیاسی قرار گیرد و از دیگر سو، در شمار یکی از شخصیت‌های قصه عامیانه باشد. قوم جادوان که همان جماعت جادوگران و پریان قصه‌های عامیانه‌اند، در ساختار روایی این قصه نقش شخصیت‌های بدکار و شریر را بر عهده دارند.

خیل غوغایی، همان جماعت آشوب‌طلب و غوغاسالار هستند که با اعمالشان در پراکنده کردن جماعت حق‌طلب و پوشاندن حقایق جامعه مؤثرند و با این کار، آب به آسیاب دشمن می‌ریزند. «این گروه نیز جزو شخصیت‌های قصه‌های عامیانه‌اند و نماد لوتی‌ها و لومپن‌ها (جاهلان، گردن کلفتان، چاقو کشان و...) هستند که در جریان کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شمسی در براندازی نهضت دکتر مصدق، نقش موثری داشتند» (زاده‌محمدی، ۱۳۸۹: ۴).

در بخش دیگری از قصه شهر سنگستان آمده است: «و صیادان دریا بارهای دور/و بردن‌ها و بردن‌ها و بردن‌ها/و کشتی‌ها و کشتی‌ها و کشتی‌ها/و گزمه‌ها و گشتی‌ها...» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۶). تکرار کلمه کشتی (۳ بار)، فعل بردن‌ها (۳ بار) و تکرار حرف عطف و که به صورت بلاانقطاع تا پایان این بخش آمده است، بر کثرت، تداوم و توالی غارت و یغمای ثروت ملی ایران دلالت دارد.

اخوان در قصه شهر سنگستان، کلمه دریا را ۹ بار آورده است. این کلمه در کنار کلمات جزیره، دزدان، صیادان، کشتی‌ها و بردن‌ها این معانی را القا می‌کند که ثروت ملی ایران (به ویژه نفت) به وسیله استعمارگران خارجی از طریق دریا با کشتی غارت می‌شود. در تفسیر این بخش از روایت باید گفت که استعمارگران خارجی به کمک نیروهای نظامی (گشتی‌ها و گزمه‌ها) با زور سرنیزه، اسلحه و داغ و درفش این چپاول را انجام داده‌اند. اخوان در جای دیگری از این قصه این تهاجم و غارتگری را از سه جناح و جبهه می‌داند «ستم‌های فرنگ و ترک و تازی را/شکایت با شکسته بازوان میترا می‌کرد» (همان) و در موخره از این اوستا می‌گوید: «این اوستا به ساز خشم و آهنگ/شکوه از ترک و تازی است و فرنگ» (همان). گویا اخوان به تأسی از حکیم ابوالقاسم فردوسی، ستم‌ها و غارتگری‌های فرنگ را به ستم‌ها و یورش‌های ترک و تازی زمان فردوسی افزوده است.

۶-۱-۲ روایت تاریخی قصه

اخوان در بخشی از قصه می‌گوید «و سنگستان گمنامش/که روزی روزگاری، شب چراغ روزگاران بود/نشید همگنانش، آفرین را و نیایش را/سرود آتش و خورشید و باران بود» (همان: ۲۱). شاعر در این بخش، تاریخ گذشته ایران را روایت می‌کند که همچون گوهر شب چراغ، تابناک و درخشان و در مقایسه با دیگر کشورها، دارای تمدن و فرهنگ و تاریخ درخشان بوده است. شاید شاعر اشاره به روزگاری از تاریخ ایران دارد که هنوز ایران و ایرانی تحت سلطه اعراب، ترکان و فرنگیان نبوده‌اند.

۶-۱-۳) روایت سیاسی قصه

در این تردیدی نیست که قهرمان اصلی قصه (شاهزاده) از نگاه شاعر، رهبری سیاسی نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران را بر عهده داشت و نهضت او در کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ به شکست انجامید. این قصه در حقیقت شرح شکست و ناکامی این شاهزاده بوده که پس از شکست سر به کوه و صحرا نهاده و از وطن خویش جدا مانده است. پس نتیجه می‌گیریم که محتوای اصلی قصه سیاسی است.

۶-۱-۴) روایت اسطوره‌ای - حماسی قصه

بیشتر روایت‌های اخوان در قصه شهر سنگستان، فضایی اساطیری دارد. در این فضا، زبان شعر فخیم، پر صلابت، کهن‌نما و باستان‌گراست. «کاربرد واژگانی چون همگنان، ستان، فروپوشانده، پنداری، خفته و ترکیب قوی‌پیکر زبان را از حالت ساده و آشنای آن به سوی زبان قدیم شعر فارسی یعنی همان سویی که خاطر خواه ذهن اخوان است، هدایت می‌کند» (شاهین دژی، ۱۳۸۷: ۳۱۸).

شفیعی کدکنی دربارهٔ دلبستگی اخوان به اساطیر و روایات ملی و حماسی می‌نویسد: «یکی از برجسته‌ترین خصوصیات شعر اخوان مسئلهٔ گرایش به اساطیر و ویژگی‌های زندگی ایرانی است. و در یک کلمه خلاصه کنم: رنگ ایرانی شعر است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۵۵۷).

حمید زرین کوب دربارهٔ زبان حماسی اخوان و جنبهٔ اجتماعی و حماسی شعر او می‌گوید: «زبان اخوان زبانیست حماسی. چه آنجا که با خشم و خروش فریاد بر می‌آورد و چه آنجا که سوگ و ضجه و ناله سر می‌دهد و حتی آنجا که سخن به طنز می‌گوید. این لحن حماسی در کلام او جلوه‌گر است اما در کنار زبان حماسی، اخوان شاعر محتوی است و همواره در شعر خود به محتوی و معنی بیش از اسباب و وسایل شاعری اهمیت می‌دهد و این محتوی در شعر او حرکتی به سوی تکامل دارد. حرکت از جنبهٔ فردی و عاشقانه به سوی جنبهٔ اجتماعی و حماسه و تا حدی فلسفی» (۱۳۵۸: ۱۷۵ و ۱۷۹). اگر زبان حماسی وجه مشترک اشعار نو و نیمایی اخوان باشد اما بسامد استفاده از قهرمانان اسطوره‌ای و حماسی و روایات مربوط به آنان، در اشعار او یکسان نیست. چنین به نظر می‌رسد که شعر قصهٔ شهر سنگستان از نظر بسامد واژگان حماسی و اسطوره‌ای و استفاده از روایات و داستان‌های شاهنامه کم نظیر باشد؛ شاید بتوان خوان هشتم شاهنامه را با قصهٔ شهر سنگستان اخوان، تنها از نظر استفاده از پهلوانان و قهرمانان شاهنامه مقایسه کرد. از سوی دیگر بسامد مفردات اساطیری و روایات اسطوره‌ای و حماسی در قصهٔ شهر سنگستان نسبت به خوان هشتم بسیار افزون‌تر است. اخوان در بخشی از همین قصه می‌گوید: «نشانی‌ها که می‌بینم در او بهرام را ماند/همان بهرام ورجاوند/که پیش از روز رستاخیز خواهد خاست/هزاران کار خواهد کرد نام‌آور/هزاران طرفه خواهد زاد از او بشکوه/پس از او گیو بن گودرز/و با وی توس بن نوذر/و گرشاسب دلیر آن شیر گندآور/و آن دیگر و آن دیگر/امیران را فرو کوبند و وین اهریمنی رایات را بر خاک اندازند/بسوزند آن چه ناپاکیست ناخوبیست/پریشان شهر ویران را دگر سازند/درفش کاویان را فره در سایه-ش/غبار سالیان از چهره بزداوند/برافرازند» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۴).

«همان شاهزاده است، آری که دیگر سال‌های سال/ز بس دریا و کوه و دشت پیموده‌ست/دلش سیر آمده از جان و جان‌ش پیر و فرسوده‌ست/و پندارد که دیگر جست و جوها پوچ و بیهوده‌ست/نه جوید زال زر را تا بسوزاند پیر سیم‌رخ و پرسد چاره و ترفند/نه دارد انتظار هفت تن جاوید و ورجاوند/دگر بیزار حتی از دریغاگویی و نوحه/چو روح جغد

گردان در مزار آجین این شب‌های بی ساحل - ز سنگستان شوش برگرفته دل / پناه آورده سوی سایه سدری / که رسته در کنار کوه بی حاصل» (همان: ۵۵).

۶-۲) تحلیل زبانی و محتوایی روایت

الف) فضای اسطوره‌ای و حماسی در سراسر ابیات نمایان است. جمله‌ای در این قطعه دیده نمی‌شود که در آن مفردات اساطیری و شخصیت‌های اسطوره‌ای و حماسی به کار نرفته باشد. به زبان دیگر، قطعه سرشار از لحن، زبان و روایت اسطوره‌ای و حماسی است.

ب) قهرمان اصلی داستان، به قهرمانان اسطوره‌ای و حماسی شاهنامه مانند شده است. قهرمانان و پهلوانانی که نژاد ایرانی دارند و در جبهه پاکان و خوبانند و دشمنان ایران را فرو می‌کوبند و رایت اهریمنی آنان را بر خاک می‌اندازند. شاعر با این تشبیه به نوعی امید اندکی در خود ایجاد می‌کند که قهرمانان ملی ایران بر غیر ایرانی پیروز می‌شوند و پرچم و درفش کاویانی را که نشان ایرانیان است در سایه پرتو الهی، به اهتزاز درمی‌آورند و ایران معاصر، همچون روزگاران کهن افتخار آفرینی می‌کند.

پ) اگر بخواهیم زبان سمبلیک و رمزی این شعر را معنا کنیم بدین صورت قابل تفسیر است، قهرمان اصلی قصه در جبهه خیر و نیکی است؛ مانند پهلوانان ایرانی. در مقابل انیران یعنی استعمارگران خارجی و داخلی در جبهه ناپاکی و پلیدی قرار دارند. شاعر با خشم و خروش و با زبان و لحن حماسی، آرزوی فرو افتادن رایت اهریمنی دشمنان ایران را دارد و در مقابل آبادی کشور ایران و به اهتزاز درآمدن درفش کاویان را آرزومند است.

۶-۳) تحلیل اساطیری و محتوایی روایت

الف) پس از آنکه قهرمان قصه از سنگ‌های خاموش (یعنی مردم ایران) پاسخی نمی‌شنود و صدایی از کسی بر نمی‌آید، امیدهایش بر باد می‌رود و ناامیدی، شکست و ناکامی تمام وجودش را فرا می‌گیرد تا آنجا که از جانش سیر می‌شود و شهر و دیار و مردم را رها می‌کند و به سایه سدر پناه می‌برد، غافل از اینکه نه ساحل نجاتی است و نه کسی است که بتواند او را از این مخمصه برهاند.

ب) فضای یأس، ناامیدی و وحشت بر روایت سایه افکنده است. شاعر با آوردن کلماتی همچون شب‌های بی-ساحل، کوه بی حاصل، دیگر جست‌وجوها پوچ و بیهوده است و دلش سیر آمد از جان این فضا را به خوبی توصیف و تجسم کرده است. و «برای رهایی از این مشکل دیگر از هیچ کس کاری بر نمی‌آید نه اهورا و ایزدان و امشاسپندان می‌توانند او را یاری دهند و نه سیمرغ، زال زر، زردشت و مزدک. حتی زبان خشن و پرصلابت و حماسی شاعر نیز نمی‌تواند سایه ترس و ناامیدی را از او دور کند» (زرین کوب، ۱۳۵۸: ۱۹۶).

۶-۴) تحلیل پایان غم‌انگیز و تراژیک قصه

اخوان پایان غمناک قهرمان داستان را اینگونه توصیف می‌کند «...غم دل با تو گویم غار/ بگو آیا مرا دیگر امید رستگاری نیست؟ صدا نالنده پاسخ داد: /...آری نیست؟» (اخوان ثالث، ۱۳۶۸: ۵۷) «سرانجام، سفر قهرمان با انعکاس صدای او از غار که می‌گوید: امیدی نیست؟ با نومیدی و یأس به پایان می‌رسد، یأس و نومیدی که به جامعه ایران - به ویژه به شعرا و نویسندگان - در دهه سی از حکومت پهلوی و به ویژه پس از کودتا ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ رسوخ کرده بود» (فرضی،

۱۳۹۱: ۱۹). معمولاً در افسانه‌ها و قصه‌های ایرانی ماجرا به خیر و خوشی پایان می‌یابد و قهرمان پیروزمندانه باز می‌گردد و کشور و مردم خود را نجات می‌دهد، اما در این منظومه با پایان غم‌انگیز و تراژیکی روبه‌رو هستیم که شکست قهرمان و منجی را در پی دارد. این مسئله به آن دلیل است که این منظومه، وضعیت نامساعد دنیای معاصر را بازگو می‌کند؛ دنیایی که سردی آن به ساختار اسطوره‌ها و رفتار قهرمانان آن نیز نفوذ کرده است و در نتیجه، تلاش‌های اسطوره، قهرمان - منجی، در آن به جایی نمی‌رسد (سلاجقه، ۱۳۸۹: ۲۷۱). اخوان در گفت‌وگوها و مصاحبه‌هایش در مورد پایان قصه شهر سنگستان می‌گوید: یأس و نومیدی پایان این قصه، علی‌الطلاق نیست و علامت سوال در افکار مخاطبان و کسانی که توان فهمش را دارند، باقی گذاشته‌ام. در پایان منظومه جزماً نگفته‌ام: آری نیست. بلکه گفته‌ام: آری نیست؟ (محمدعلی، ۱۳۷۲: ۱۲). اگرچه نظر اخوان درباره بازگشت صدا از غار درست است و جمله سؤالی، بازگشتش نیز سؤالی خواهد بود، اما فضای غمناک روایت پایانی قصه و لحن اندوهبار آن و کلمات غم‌انگیز روایت همچون غم دل و صدا نالنده پاسخ داد، همگی گویای پایان غم‌انگیز و تراژیک قصه است.

۷) نتیجه

با توجه به پرسش‌های پژوهش مشخص شد که شیوه روایتگری، یکی از شگردهای هنری - ادبی اشعار اخوان ثالث است. در این جستار با انتخاب چند قطعه از کتاب از این اوستا و تحلیل روایی آغازین این اشعار و تحلیل ساختار روایی کل قصه شهر سنگستان اخوان، آشکار شد که روایتگری، یکی از شگردهای بیانی اخوان است. در قصه شهر سنگستان انواع روایت عامیانه، اساطیری، سیاسی - اجتماعی و تاریخی - اجتماعی وجود دارد. این روایات، به صورت شبکه‌ای در هم تنیده جلوه‌ای تام از ایجاز غیر مخل تلقی می‌شود. روایت در این قصه به دلیل داشتن شخصیت‌های مشترک با چهار قصه عامیانه مطرح شده در این مقاله، مشابهت‌های زبانی و لحنی با آن قصه‌ها، استفاده از اصطلاحاتی چون افسون، تقدیر، طلسم، شیطان و سنگ شدن و شروع قصه با زبان و لحن عوامانه همانند قصه‌های عامیانه است. این مقاله نشان داد که اخوان با استفاده از شگرد بلاغی روایتگری، هم توانسته زبان عامیانه را در کنار زبان ادیبانه قرار دهد و آن دو را با هم تلفیق نماید، بدون آنکه به ساختار کلی روایت آسیبی برساند و هم توانسته دگرگونی معنایی در شخصیت کبوتران قصه‌های عامیانه ایجاد کند به طوریکه با توجه به فضای موجود در شعر او بتوان معنایی نمادین برای آنها در نظر گرفت.

تعارض منافع

طبق گفته نویسنده‌گان، پژوهش حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

- اسکندری، مسعود. (۱۳۹۹). «بررسی کارکردهای بلاغی ساخت‌های قیدی - وصفی در اشعار اخوان ثالث». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۱۸. صص: ۶۳-۸۵.
- اخوان ثالث، مهدی. (۱۳۶۸). از این اوستا. تهران: نشر مروارید.
- ایرانی، ناصر. (۱۳۹۴). هنر رمان. تهران: نشر نو.
- براهنی، رضا. (۱۳۵۸). طلا در مس. تهران: کتاب زمان.
- حیدری، محمود و خرمیان، ام‌البنین. (۱۳۹۳). «روایت پردازی افسانه‌ها و اسطوره‌ها در سروده‌های مهدی اخوان ثالث و بدر شاکر السیاب». دوفصلنامه ادب‌نامه تطبیقی. شماره ۱. صص: ۸۱-۹۴.
- خدیش، پگاه. (۱۳۹۱). ریخت شناسی افسانه‌های جادویی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- جمشیدیان، همایون. (۱۴۰۴). «کارکرد بلاغی تقدیم و تأخیر مسندالیه و فعل در شعرهای مهدی اخوان ثالث». پژوهش‌های دستوری و بلاغی. شماره ۲۷. صص: ۴۴-۲۵.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۷۳). نگاهی به مهدی اخوان ثالث. تهران: مروارید.
- زاده‌محمدی، مجتبی. (۱۳۸۹). لومپن‌ها (در سیاست عصر پهلوی). تهران: نشر مرکز.
- زرقانی، سید مهدی. (۱۳۷۸). «آمیزش شعر و داستان در آثار اخوان ثالث». مجله شعر. شماره ۲۷. صص: ۷۹-۷۲.
- زرین کوب، حمید. (۱۳۵۸). چشم‌انداز شعر نو فارسی. تهران: انتشارات طوس.
- سلاجقه، پروین. (۱۳۸۹). نقد نوین در حوزه شعر. ج ۱. تهران: مروارید.
- شادروی‌منش، محمد و برمکی، اعظم. (۱۳۹۱). «شکردهای روایت در شعرهای روایی مهدی اخوان ثالث». ادب فارسی. شماره ۱۰. صص: ۸۳-۱۰۲.
- شاهین دژی، شهریار. (۱۳۸۷). شهریار شهر سنگستان. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). با چراغ و آینه. تهران: انتشارات سخن.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). راهنمای ادبیات معاصر. تهران: میترا.
- فرضی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). «نقد کهن الگویی شعر قصه شهر سنگستان مهدی اخوان». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. شماره ۲۸. صص: ۱۷۸-۲۰۹.
- کاردگر، یحیی. (۱۳۸۷). «ردپای فرهنگ توده در اشعار اخوان با تأکید بر شعر قصه شهر سنگستان». پژوهشنامه علوم انسانی. شماره ۵۷. صص: ۳۳۵-۳۶۴.
- لوفلر دلاشو، م. (۱۳۸۶). زبان رمزی قصه‌های پریوار. ترجمه جلال ستاری. ج ۲. تهران: طوس.
- محمدعلی، محمد. (۱۳۷۲). گفت و گو با شاملو، دولت آبادی و اخوان ثالث. تهران: نشر قطره.
- مرتضوی، سید جمال الدین. (۱۳۸۸). «فرآیند روایت در شعر اخوان». ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه شهرکرد). شماره ۱۴ و ۱۵. صص: ۱۸۷-۱۹۶.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۶۹). چشمه روشن. تهران: انتشارات سخن.

References

- Akhavan Sales, M. (1989). *Az In Owstā*. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Baraheni, R. (1979). *Gold in Copper*. Tehran: Ketab-e Zaman. [In Persian]
- Dastghib, A. (1994). *A Look at Mehdi Akhavan Sales*. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Eskandari, M. (2021). A Study of the Rhetorical Functions of Adverbial-Descriptive Constructions in the Poetry of Akhavan Sales. *Grammatical and Rhetorical Studies*, 18, 63-85. [In Persian]
- Farzi, H.R. (2012). An Archetypal Critique of Akhavan's Poem 'The Tale of the Stone City. *Journal of mytho-mystic literature*, 28, 178-209. [In Persian]
- Heydari, M & Khormian, O. (2014). Mythic and Legendary Narration in the Poetry of Mehdi Akhavan Sales and Badr Shakir al-Sayyab. *Comparative Literature Biannual*, 1, 81-94. [In Persian]
- Irani, N. (2015). *Honare- Roman*. Tehran: Nashr-e Noo. [In Persian]
- Jamshidian, H. (2025). The Rhetorical Function of Fronting the Subject and Verb in the Poetry of Mehdi Akhavan Sales. *Grammatical and Rhetorical Studies*, 27, 25-44. [In Persian]
- Kardegar, Y. (2008). Traces of Folk Culture in the Poetry of Akhavan Sales, with Emphasis on 'The Tale of the Stone City. *Humanities Research Journal*, 57, 335-364. [In Persian]
- Khodish, P. (2012). *Morphology of Magic Tales*. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Löffler, Delachaux. M. (2007). *The Symbolic Language of Fairy Tales*. Trans. Jalal Sattari. Vol.2. Tehran: Tous. [In Persian]
- Mohammad Ali, M. (1993). *Conversations with Shamlu, Dowlatabadi, and Akhavan Sales*. Tehran: Ghatré. [In Persian]
- Mortazavi, S.J. (2009). The Narrative Process in Akhavan's Poetry. *Journal of Faculty of Letters and Humanities*, 14&15, 187-196. [In Persian]
- Salajegheh, P. (2010). *Modern Criticism in the Realm of Poetry*. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Shadruy-Manesh, M & Barmaki, A. (2012). Narrative Techniques in the Narrative Journeys of Mehdi Akhavan Sales. *Persian Literature*, 10, 83-102. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M.R. (2013). *With Lantern and Mirror*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shahin-Dezhī, Sh. (2008). *Shahriyar of the Stone City*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Shamisa, S. (2009). *A Guide to Contemporary Literature*. Tehran: Mitra. [In Persian]
- Yousefi, Gh. (1990). *The Bright Spring*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Zadeh Mohammadi, M. (2010). *Lumpen Classes (In the Politics of the Pahlavi Era)*. Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]

- Zarqani, S.M. (2000). The Fusion of Poetry and Story in the Works of Akhavan Sales. *She'r Magazine*, 27, 72-79. [In Persian]
- Zarrinkoub, H. (1979). *A Perspective on Modern Persian Poetry*. Tehran: Tous. [In Persian]